

Ένας διπλός διάλογος

I

Αντρέας Παγουλάτος: Γνωρίζω, από προηγούμενους διαλόγους μας, τη σημασία που είχε για σένα και το έργο σου η γνωριμία σου με το ποιητικό έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη. Θα ήθελες ν' αναφερθείς σ' αυτή τη δημιουργική για σένα σχέση αναλυτικότερα;

Νάνος Βαλαωρίτης: Το 1935, όταν ήμουν 14 χρονών, ανακάλυψα την έκδοση του Καλλιούχου των *Ποιμάτων* σε μια έκθεση βιβλίου. Το αγόρασα και έμεινα έκπληκτος από τη γοητεία ποιημάτων όπως το *Θερμοπίλες*, *Τα Κεριά*, *Τα Τείχη*, το *Περιμένοντας τους Βαρβάρους* και πολλά άλλα, που είχαν ένα μυστηριώδες ψυχολογικό περιεχόμενο και μια άλλου είδους εκφραστικότητα. Έγιναν το έναυσμα για να γράψω κι εγώ ποιήματα.

Α.Π.: Πότε γνώρισες τους έλληνες μοντερνιστές —Σεφέρη— και τους υπερρεαλιστές ποιητές —Εμπειρίκο, Ελύτη, Εγγονόπουλο, Κάλας, Γκάτσο— και την ποίησή τους; Τι διάβαζες από ξένη ποίηση εκείνη την εποχή;

Ν.Β.: Γνώρισα τους έλληνες μοντερνιστές και υπερρεαλιστές απ' το περιοδικό *Νέα Γράμματα*, το 1936-1937, και διάβασα την κριτική του Καραντώνη για το *Μυθιστόρημα* του Σεφέρη. Αγόρασα αμέσως το βιβλίο, και την ίδια εποχή διάβαζα ποιήματα του Ελύτη στο περιοδικό και των άλλων ποιητών, Ελύτη, Σουπερβιέλ, Μισώ, που παρουσίαζαν, καθώς επίσης και τον Λωτρεαμόν. Λίγο αργότερα αγόρασα το *Εστίες Πυρκαγιάς* του Νικολάου Κάλας στα γαλλικά, κι αφού τους γνώρισα, αγόραζα και τα βιβλία του Μπρετόν και άλλων στα γαλλικά. Πριν είχα, ήδη από 14 ετών, διαβάσει τους γάλλους συμβολιστές και τους αμερικανούς μοντέρνους καθώς και τον Μπωντελαίρ ως και τον Ρεμπώ, ώστε δεν με εξέπληξαν οι νέοι τρόποι. Ιδίως που το *Μυθιστόρημα* του Σεφέρη αναφερόταν σ' ένα πολύ γνωστό ποίημα του Ρεμπώ. «Δεν έχω γούστο παρά για τη γη και τις πέτρες». Έτσι, όταν συνάντησα τον Εμπειρίκο, τον Εγγονόπουλο, τον Γκάτσο και τον Ελύτη, ήμουν έτοιμος και προετοιμασμένος απ' τη γαλλο-αγγλική μου προπαίδεια.

Α.Π.: Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος... Παίρνεις και εσύ μέρος στην Αντίσταση και σε μια φάση διαφεύγεις στη Μέση Ανατολή και την Αίγυπτο και ύστερα καταλήγεις στο Λονδίνο, όπου θα ζήσεις και θα εργαστείς για πολλά χρόνια. Μίλησέ μας γι' αυτή την περιπετειώδη περίοδο της ζωής σου και για την ποίηση που γράφεις τότε και η οποία θα εκδοθεί στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικά...

Ν.Β.: Στη διάρκεια του πολέμου και στην Κατοχή, άρχισα να δημοσιεύω στα *Νέα Γράμ-*

ματα κι αλλού ποιήματα. Όμως, όταν στο τέλος της κατοχής διέφυγα στην Αίγυπτο και κατόπιν στην Αγγλία, εκτός από το ότι συνέχισα να γράφω για τις εμπειρίες μου στην Κατοχή, την Αντίσταση και να ζω από μακριά την τραγωδία του Εμφυλίου, τα ποιήματά μου έγιναν κάπως πιο «ορφικά», δηλαδή το μουσικό στοιχείο με τράβηξε στα ποιήματα του Αραγκόν της εποχής της Αντίστασης και στους άγγλους μοντερνιστές, τον Ωντεν, τον Ντύλαν Τόμας και σε άλλους που γνώρισα τότε από κοντά. Όμως, τον ίδιο καιρό μετέφραζα τον Σεφέρη και τον Ελύτη σε περιοδικά και τελικά σε βιβλίο τον Σεφέρη, το 1948. Το ίδιο συνέβηκε και με το δεύτερο βιβλίο μου, μετά 10 χρόνια, με ποιήματα της ίδιας περιόδου.

Α.Π.: *Μετά το τέλος του Εμφυλίου, περνάς μερικά χρόνια στην Ελλάδα και το 1954 φεύγεις στο Παρίσι, όπου μένεις ως το τέλος σχεδόν της δεκαετίας και γνωρίζεις τον Αντρέ Μπρετόν και άλλους υπερρεαλιστές και συνδέεσαι μαζί τους. Θα ήθελες ν' αναφερθείς σ' αυτή την περίοδο και να μας μιλήσεις για τους ποιητές και συγγραφείς που γνώρισες, καθώς και για τις εκδόσεις των βιβλίων σου;*

Ν.Β.: Μετά από την περίοδο του Λονδίνου, όπου γνώρισα πολλούς άγγλους ποιητές και τον Τ.Σ. Έλιοτ, το 1954, στη Γαλλία, συνδέθηκα στενά με τον κύκλο γύρω από τον Αντρέ Μπρετόν, και για έξι χρόνια, με τη γυναίκα μου Μαίρη Ουΐλσον, τους έβλεπα σχεδόν καθημερινά. Η γνώση μου για τον υπερρεαλισμό πλουτίστηκε, έτσι, σημαντικά, με το σχετισμό μου με ποιητές όπως ο Μπενζαμέν Περέ, ο Αλαίν Ζουφρούα και άλλοι και επίσης με την επαφή μου με πολλούς ζωγράφους και με τον κριτικό Σαρλ Ετιέν. Εκείνη την εποχή, βγάλαμε ένα βιβλίο μαζί με την *Κεντρική Στοά*, με σχέδια της γυναίκας μου, στα γαλλικά, με τίτλο: *Terre de diamand* (*Διαμαντένια Γη*).

Α.Π.: *Η έκδοση του περιοδικού Πάλι, τα χρόνια του '60, όπου θα δημοσιευτούν και θα βρεθούν μαζί αντιπροσωπευτικά κείμενα των διάφορων μοντερνιστικών και πρωτοποριακών τάσεων εκείνης της εποχής...*

Ν.Β.: Το 1963, μετά την επιστροφή μου στην Ελλάδα, κίνησα να βγει το περιοδικό *Πάλι*, που έφερε κι έσπειρε καινά δαιμόνια: εκτός απ' τους υπερρεαλιστές της τελευταίας περιόδου και τους νέους γάλλους μυθιστοριογράφους, τους Μπητ ποιητές και διάφορα άλλα σχετικά με την εικαστική πρωτοπορία στο Παρίσι και μεταφράσεις ποιητών όπως η Τζόυς Μανσούρ. Όσο για τους Μπητ, πρωτοδημοσιεύσαμε ποιήματα του Γκίνσμπεργκ, του Λαμάντια, του Νορς, του Τεντ Τζόουνς. Το *Πάλι* με την αριστερική του τάση και τον αισθητικό του ριζοσπαστισμό έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δεκαετία του '60.

Α.Π.: *Η εξέλιξη της γραφής σου, εκείνη την εποχή, στην ποίηση και τα πρώτα πεζογραφήματά σου...*

Ν.Β.: Όσο για τη δουλειά μου, τότε έγραφα σχεδόν όλα τα πεζά, που βγήκαν στη δεκαετία του '80, με 20 χρόνια αργοπορία, και τα ποιήματα που επίσης δημοσιεύτηκαν σε συλλογές την ίδια δεκαετία. Αυτά περιλαμβάνονται στη συλλογή *Η Πουπουλένια Εξομολόγηση*, στον Ίκαρο, και στις συλλογές *Ποιήματα 1* και *2*. Τότε η ποιητική μου γραφή, πολύ πιο αργή, ελευθερώνεται και γράφω ορισμένα ποιήματα μεγάλα και μικρά, με διάφορες άλλοτε παρωδιακές προθέσεις κι άλλοτε με την πρόθεση να περιλάβω και μορφολογικά στοιχεία

από τους παραδοσιακούς μας στίχους, 14-15-16 συλλαβών, κι άλλα συντομότερα, και μ' ελεύθερους στίχους ανάμικτα. Πάντοτε με έγνοια τη μουσικότητα, αλλά και την υφολογική τους κομψότητα. Όσο για τα πεζά: το *Απ' τα κόκκαλα βγαλμένη*, πρωτογενές μυθιστόρημα με έντονη δράση και ροή της γραφής, γεννιέται από πολλαπλά ρητά αρχαιοελληνικά, που είναι τα «κόκκαλα» της γλώσσας μας. Ο *Θησαυρός του Ξέρξη*, συνεχίζει τον ίδιο μύθο μιας γραφής που αναζητάει την ταυτότητά της μέσω διάφορων επεισοδίων με περιπετειώδη αλλά και με μεταφηγηματικό χαρακτήρα.

Α.Π.: Μετά από το δικτατορικό πραξικόπημα του 1967, φεύγεις στις ΗΠΑ, όπου θα εγκατασταθείς και θα διδάξεις στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Σαν Φρανσίσκο. Θα μπορούσες να μας μιλήσεις για το πολιτιστικό κλίμα που επικρατούσε τότε στον πανεπιστημιακό χώρο και για τη διδασκαλία σου;

Ν.Β.: Το 1968 φεύγω στην Αμερική, προσκαλεσμένος απ' το Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Σαν Φρανσίσκο, να διδάξω συγκριτική λογοτεχνία και δημιουργική γραφή. Εκεί, συναντώ κύκλο ποιητών με υπερρεαλιστική τάση, που αμέσως με δημοσιεύουν στα περιοδικά τους και μου βγάζουν βιβλία. Επίσης οι φοιτητές μου υποδέχονται με ενθουσιασμό τον ύστερο υπερρεαλισμό και τη γενικότερη διδαχή του για πρόδρομους συμβολιστές και γοτθικούς συγγραφείς. Επίσης εισάγω τις νέες γλωσσολογικές θεωρίες των Γάλλων, τον στρουκτουραλισμό και την αποδόμηση.

Α.Π.: Τα ταξίδια σου στο Παρίσι και η διαμονή σου εκεί τα χρόνια 1975-1977. Θα ήθελες ν' αναφερθείς σ' αυτή την περίοδο και στην εμφάνιση και την εξέλιξη της γλωσσοκεντρικής ποιητικής τάσης, στην οποία παίρνεις κι εσύ ενεργό μέρος;

Ν.Β.: Μετά απ' αυτή την εποχή που βγάζουμε στο Παρίσι, πρώτα στα *Lettres Nouvelles*, ένα τεύχος αφιερωμένο στην Ελλάδα, το 1969, και επιστρέφω στην Γαλλία επανειλημμένα, το 1975, μετακομίζω εκεί για δυο χρόνια και συνεργάζομαι με τους μεταύπερρεαλιστές ποιητές του *Ηλεκτρικού* και του *Ψυχρού Μανιφέστου* και με το περιοδικό, *Change*, όπου και αρχίζω να γράφω «γλωσσοκεντρικά κείμενα», με νέα τεχνική κυρίως της ανεξάρτητης φράσης, που δημιουργεί μια συγκοπτόμενη ροή. Και δημοσιεύω στα περιοδικά *La fin du siècle* και *Change*. Συνεργάζομαι με την Μαντώ Αραβαντινού, πρώην μέλος του *Πάλι* και το νέο ποιητή Αντρέα Παγουλάτο και συμπράττουμε στη στρόφη της γαλλικής ποίησης προς τη γλώσσα. Την ίδια εποχή, δημοσιεύω σε διάφορα ελληνικά περιοδικά και βγαίνει το *Ανώνυμο Ποίημα του Φωτεινού Αη Γιάννη*, γύρω απ' την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Α.Π.: Ποια είναι η εξέλιξη της γραφής και της ποίησής σου τα χρόνια του 1980 και του 1990;

Ν.Β.: Στη δεκαετία του '80 γνωρίζω τους αμερικανούς γλωσσοκεντρικούς και τους παρουσιάζω στο περιοδικό *Change* και γράφω ένα μεγάλο μέρος απ' τα ποιήματα που δημοσιεύω ελληνικά στη συλλογή *Στο κάτω κάτω της Γραφής* και στις συλλογές *Ανιδεογράμματα* και *Ήλιος ο Δήμιος μιας Πράσινης Σκέψης*, όπου παρατηρείται η εξέλιξη της γραφής μου σε «γλωσσοκεντρική». Τότε δημοσιεύουμε με τη Μαντώ και τον Αντρέα το περιοδικό *Συντέλεια*.

II

Νάνος Βαλαωρίτης: *Το 1969, γράφεις ένα σημείωμα στο τέλος του βιβλίου σου Επίμαχα, όπου προσδιορίζεις τη γλωσσοκεντρική σου στάση. Τι σ' έκανε να εκφράσεις τόσο συνοπτικά και με τόση διαύγεια τη θεωρία αυτή;*

Αντρέας Παγουλάτος: Το γεγονός ότι, μετά από τρία ή τέσσερα χρόνια μιας γραφής που ένιωθα στην αρχή να βγαίνει από μέσα μου σαν ένα άγνωστο είδος μουσικής, άρχιζα, ποίημα το ποίημα και απόσπασμα το απόσπασμα, να καταλαβαίνω αυτό που έγραφα, τη «δυναμική» της γλώσσας και τους εσωτερικούς της κώδικες, δημιουργικά και μορφογενετικά στοιχεία αυτής της ποίησης, το ασταμάτητο κνήγι του άλεκτου, το ξεπέραςμα των συμβατικών και παραδεχτών από το κοινό γούστο ορίων, που μέσα τους ασφικτιούσε ο ποιητικός λόγος, που σχεδόν τον ταύτιζαν αρκετοί «ειδικοί» με τον επικοινωνιακό λόγο, τον παγιωμένο και μονοδιάστατο. Θα πρέπει εδώ να επισημάνω ότι το 1969-1970 ολοκλήρωνα τα ποιήματα που θ' απαρίθουν τα *Επίμαχα*, που είχα αρχίσει να γράφω το 1966, και, πριν να φύγω το 1970 στο Παρίσι, είχα συνθέσει επίσης το μεγαλύτερο μέρος των ποιημάτων του δεύτερου βιβλίου μου *Κορμί Κείμενο*, καθώς και τέσσερις *Τροπές*, γλωσσοκεντρικές κι αυτές. Στο Παρίσι πια, από το 1970 και μετά, δεν θα έχω ουσιαστικά παρά ν' αφαιρέσω ορισμένα ποιήματα ή να επεξεργαστώ ορισμένες λεπτομέρειες και ν' ακολουθώ το γλωσσοκεντρικό δρόμο, που πάνω του πορευόμουν από το 1966. Σ' αυτόν το δρόμο, που ένιωθα ότι ήμουνα μόνος, θα συναντήσω το 1973 τους συγγραφείς, ποιητές και θεωρητικούς του περιοδικού *Change* και ιδίως τον Jean-Pierre Faye, που θα εκτιμήσει την ευρύτητα της καινούργιας γλωσσοκεντρικής τάσης στην ελληνική, αγγλική, γαλλική, λατινοαμερικάνικη (στα ισπανικά), καναδέζικη (στο Κεμπέκ) ποίηση και θα της αφιερώσει, όπως γνωρίζεις, ένα ολόκληρο τεύχος-βιβλίο του περιοδικού *Change* (*Change 36, Set International*, Οκτώβριος 1978, Seghers/Laffont), όπου δημοσιεύτηκαν ποιήματα και κείμενά μας. Το τεύχος αυτό αρχίσαμε να το ετοιμάζουμε από το 1975 κι όταν κυκλοφόρησε έκανε μεγάλη αίσθηση στους ποιητικούς κύκλους, κι όχι μονάχα τους γαλλικούς, και εξαντλήθηκε. Πρέπει επίσης να σημειώσω εδώ πως και πριν από το 1975 ο Jean-Pierre Faye μου είχε ζητήσει να δημοσιεύσω ποίησή μου στο *Change*, σ' ένα τεύχος όπου παρουσιάστηκε και ένας διάλογός μας πάνω στην ποίηση, τις ιδεολογίες, το Μάη του 1968 και την επανάσταση, αλλά δεν είχαν ολοκληρωθεί οι μεταφράσεις των ποιημάτων μου. Και στα αναφέρω όλα αυτά, για να σου πω ότι η παραμονή μου στο Παρίσι ίσως βοήθησε κυρίως στο να ξεκαθαρίσω ακόμη περισσότερο την επαναστατική διάσταση του γλωσσοκεντρισμού, τις πολλαπλές ρήξεις του με τις συμβάσεις, τα παγιωμένα επικοινωνιακά δόγματα και την ακλόνητη τάξη πραγμάτων. Όλα αυτά τα διαισθανόμουν και κατέληγα —κι αυτό είναι το βασικό— να τα γράφω και πριν φύγω για το Παρίσι. Εκεί όμως, στο Παρίσι, στους καθημερινούς αγώνες και στις διάφορες διαδηλώσεις, όπου έμοιαζε να συνεχίζεται και συνεχιζόταν ο Μάης, τα πράγματα ξεκαθάριζαν ακόμη περισσότερο και σαν να έπαιρναν τις πραγματικές τους διαστάσεις.

N.B.: *Πότε άρχισες να γράφεις και κάτω από ποιες συνθήκες; Τι είδους πράγματα έγραφε στην αρχή: ποιήματα, πεζά, θεατρικά έργα; Ποιες ήταν οι κύριες επιρροές από Έλληνες και από ξένους;*

A.Π.: Απ' όσο θυμάμαι τον εαυτό μου, από μικρό παιδί έγραφα ποιήματα και συνειδητά από την πρώτη κιόλας εφηβεία μου. Δεν μπορώ να πω με μεγάλη βεβαιότητα κάτω από ποιες συνθήκες πρωτάρχισα να το κάνω. Εντοπίζω μονάχα μια γενική *φανταστική ατμόσφαιρα* που προσπαθούσα να αρθρώσω και να εκφράσω με λέξεις. Διάβαζα επίσης ποίηση, λογοτεχνία και ιστορία από πολύ νωρίς, στα ελληνικά και λίγο αργότερα στα γαλλικά. Παρόλο, όμως, που γνώρισα μεγάλους ποιητές, δέχτηκα κυρίως επιδράσεις από τη σύγχρονη μουσική, που άκουγα με πάθος από πολύ μικρός χάρη στο Τρίτο Πρόγραμμα της Ελληνικής Ραδιοφωνίας στην αρχή και με γοήτευε: Στραβίνσκι, Μπάρτοκ, Σχολή της Βιέννης και ιδίως Βαρέζ και αργότερα Μεσσιάν, Νόνο, Μπέριο, Ξενάκη, Χρήστου. Αυτές οι επιρροές —μαζί με τη ρεμπέτικη, λαϊκή ελληνική, αλλά και τη βραζιλιάνικη και την αφρικανική μουσική— έπαιξαν για μένα ένα σημαντικό ρόλο.

N.B.: *Έχω διακρίνει στο Κορμί Κείμενο συχνές, τραυματικές εικόνες, απηχήσεις από πράγματα που δεν έζησες άμεσα, αλλά πλαγίως. Πώς εξηγείς αυτό το φαινόμενο; Σε ποιο βαθμό οι εμπειρίες του μεταπολέμου επηρέασαν τη γραφή σου ως μνήμη, σχεδόν, μπορώ να πω με οραματικό και διαισθητικό τρόπο ανάπλασης του παρελθόντος του πατέρα σου και της προηγούμενης γενιάς;*

A.Π.: Μαζί με τη μουσική, η ιστορική πραγματικότητα επηρέασε έντονα και σε πολλά επίπεδα, με τη συνθετότητά της, την ποίησή μου. Τα γεγονότα που ζω και βιώνω σαν παιδί και νέος, με μια πολυπληθή οικογένεια, που διάφορα μέλη της εκφράζουν διαφορετικές τάσεις της Αριστεράς αλλά και των άλλων παρατάξεων, φέρνουν στο φως, σταθερά και επίμονα, γεγονότα του μεσοπολέμου και κυρίως του πολέμου, της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου —σε αντιστοιχία και αναλογία μ' αυτά που ζω— που οι δικοί μου βίωσαν τραγικά. Έτσι οι δύο αυτές *καταγραφές* διαπλέκονται στην πρώτη φάση, αλλά και συγχρόνως διαφωτίζει η μια την άλλη: το τότε τώρα με τις προοπτικές του, *διασαφηνίζει τις σκοτεινές ζώνες και περιοχές του τραγικού παρελθόντος, ενώ μια κριτική διάθεση απάλυνε τα τραύματα και τις λαβωματιές του, σαν μουσική ουτοπία η ποίηση.*

N.B.: *Με ποιους ποιητές και ποιους κύκλους διανοουμένων συνδέθηκες στην Ελλάδα και κυρίως στη μακρόχρονη διαμονή σου στο Παρίσι;*

A.Π.: Πριν φύγω για το Παρίσι είχα γνωριστεί με τον Βασίλη Ρώτα, τον Γιάννη Ρίτσο, τον Κώστα Βάρναλη, τον Νικηφόρο Βρεττάκο, την Έλλη Αλεξίου, τον Μάρκο Αυγέρη, την Βούλα Δαμιανάκου, τον Γιώργη Σαραντή, την Ρίτα Μπούμη και άλλους νεότερους συγγραφείς και ποιητές. Μέτρησαν, όμως, περισσότερο για μένα οι λίγες φορές που συνάντησα και συνομίλησα με τον Γιάννη Χρήστου, όπως και αργότερα, στο Παρίσι, με τον Γιάννη Ξενάκη. Μερικούς μήνες μετά από τη γνωριμία μου με τον Jean-Pierre Faye, τη θεωρητικό Mitsou Ronat, με την οποία αργότερα θα συνεργαστώ πάνω στο θέμα του «ίχνους» στην ποίηση του Μαλλαρμέ, πραγματοποιώντας μαζί της κι ένα θεωρητικό διάλογο (*Χνάκια 2-3*), τον Jacques Roubaud και τους άλλους ποιητές και συγγραφείς του *Change*, γνωρίζομαι με τον Τάκη Σινόπουλο και τη Μαντώ Αραβαντινού και συνδεόμαστε, όπως γνωρίζεις, με μεγάλη φιλία και αλληλοεκτίμηση. Με τη Μαντώ, που την έφερα κι αυτή στον κύκλο του *Change*, παίρνουμε μέρος στις δραστηριότητές του. Με την πτώση της χούντας, το καλο-

καίρι, γνωρίζομαι και γίνομαι φίλος και με σένα, όπως και με τον Νικόλαο Κάλας, με τον οποίο θα συναντηθώ πολλές φορές στην Αθήνα και στο Παρίσι. Είχα επίσης την ευκαιρία να συναντηθώ και να διαλεχθώ στο Παρίσι με τον Francis Ponge, τον Henri Michaux και ιδίως τον Edmond Jabès, με τον οποίο συζήτησα διάφορες δυνατότητες για τη μετάφραση στα ελληνικά που είχα αρχίσει του κύριου ποιητικού του έργου *Je bâtis ma demeure*. Γνώρισα επίσης τον ιταλό συγγραφέα και ποιητή Nanni Balestrini και μετέφρασα στα ελληνικά μερικά ποιήματά του και το βραζιλιάνο ποιητή και δοκιμογράφο Haroldo de Campos. Γνωρίστηκα κι έγινα φίλος —ορισμένες φορές συνεργάστηκα επίσης— με τους ζωγράφους Δανιήλ, Χρύσα Ρωμανού, Νίκο Κεσσανλή, Γιώργο Λαζόγκα, τους γλύπτες Γιώργο Ζογγολόπουλο, Δημήτρη Αληθινό, Κώστα Βαρώτσο και άλλους πολλούς έλληνες καλλιτέχνες, με τους ιστορικούς και κριτικούς της τέχνης Βάσια Καρκαγιάννη, Σάνια Παπά, Έφη Στρούζα, με το γάλλο ζωγράφο Gerard Fromanger κ.ά. Μια συνάντηση και μια φιλία που μετράει για μένα ήταν εκείνη με τον Οδυσσέα Ελύτη, που έγινε με αφορμή τη συνεργασία του στο περιοδικό που βγάλαμε, τη *Συντέλεια*, που, όπως ξέρεις, εκτιμούσε ιδιαίτερα. Ο διάλογος και η σχέση με τον Αλέξανδρο Σχινά, την Ελένη Βακαλό, τον Έκτορα Κακναβάτο, αλλά και τους φίλους που χάσαμε, τον Κώστα Ταχτσή και τον Αριστοτέλη Νικολαΐδη, ήταν πράγματα σημαντικά για μένα. Και δεν μίλησα για τη φιλία και τις συνεργασίες μου με συνθέτες, μουσικούς και νεότερους συγγραφείς. Θέλω, όμως, να επιμείνω πάνω στη σημασία που είχε η «άτυπη» ομάδα που δημιουργήσαμε εμείς οι δύο μαζί με τη Μαντώ Αραβαντινού και που λειτούργησε κι εξακολουθεί να λειτουργεί με πολύ θετικά, πιστεύω, αποτελέσματα.

Ν.Β.: Πότε άρχισες να εκδίδεις το περιοδικό *Χνάρι*;

Α.Π.: Με τους φίλους μου, την Κοραλία Σωτηριάδου και τον Θάνο Μικρούτσικο, που ήταν τότε παντρεμένοι και με μερικούς άλλους φίλους, το συζητούσα από παλιότερα. Μετά από την έκδοση του πρώτου μου βιβλίου *Επίμαχα*, το φθινόπωρο του 1973, βγάλαμε το πρώτο τεύχος, 2-3 βδομάδες πριν από την εξέγερση του Πολυτεχνείου, με πολλή ελληνική και ξένη ποίηση και τον περίφημο διάλογο του Ζαν-Πωλ Σαρτρ με τον Ντανιέλ Κον Μπεντίτ για το Μάη του 1968. Τα επόμενα τεύχη, που θα κυκλοφορήσουν μετά από την πτώση της χούντας, εμπριέχουν αφιερώματα στον Antonin Artaud, τον Georges Bataille, τον Jean-Pierre Faye, τη Μαντώ Αραβαντινού, τον Νάνο Βαλαωρίτη, τον Τάκη Σινόπουλο, τον Νικόλαο Κάλας κ.ά. Στα χρόνια του 1980, θα ξαναεκδώσω το περιοδικό με τον τίτλο *Χνάρι(α)*, εμπλουτισμένο και με δοκίμια και θεωρητικά κείμενα, διαλόγους κ.λπ. για τα εικαστικά, μαζί με τον Γιώργο Λαζόγκα και τη Σάνια Παπά, με ανέκδοτες συνεργασίες του Jean-Pierre Faye, του Nanni Balestrini, των Gilles Deleuze-Félix Guattari, του François Chatelet, του Christo, του Wolf Vostell και όλων εμάς.

Ν.Β.: Από πότε άρχισε η λατρεία σου για τη Βραζιλία και γενικά για τη Λατινική Αμερική; Πιστεύεις ότι υπάρχουν στενές σχέσεις ανάμεσα σ' εμάς και στις χώρες αυτές;

Α.Π.: Από πολύ νωρίς γνώρισα τη μουσική του Βίλα-Λόμπος αλλά και, χάρη σ' ένα θείο μου ναυτικό που μου έφερε δίσκους, την πλούσια λαϊκή βραζιλιάνικη μουσική και λιγότερο τις άλλες λατινοαμερικάνικες μουσικές. Στο Παρίσι, συνέχισα να συλλέγω δι-

σκους, έμαθα τα πορτογαλικά και γνώρισα την πορτογαλική και τη βραζιλιάνικη λογοτεχνία και τον πολιτισμό, όπως και πολλούς άλλους λατινοαμερικάνους συγγραφείς και ποιητές. Γνώρισα επίσης στο Παρίσι τον Χούλιο Κορτάσαρ, τον Ρόα Μπάστος, τον Ζόρζε Αμάντο και πολλούς βραζιλιάνους τραγουδοποιούς, συνθέτες, τραγουδιστές. Η σύντροφός μου, που έζησα μαζί της για πολλά χρόνια, ήταν βραζιλιάνικη και είχα πολλές φίλες και φίλους λατινοαμερικάνους. Παρόλο που υπάρχουν πολλές αναλογίες κι αντιστοιχίες ανάμεσα στην Ελλάδα και στις χώρες αυτές, για να είμαστε αντικειμενικοί, πρέπει να τονίσουμε ότι υπάρχουν και πολλές διαφορές. Πιστεύω ότι η μεγάλη αγάπη που έχω για τη Βραζιλία και για τη Λατινική Αμερική οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι, όσο βαθιάει η γνώση μου πάνω σ' αυτούς τους πολιτισμούς και ιδιαίτερα πάνω στο βραζιλιάνικο, τόσο περισσότερο πείθομαι ότι όλα αυτά που χάθηκαν ή πάνε να χαθούν από τα ανθρώπινα δρώμενα και τις τελετουργίες, που γέννησαν τις τέχνες και τον πολιτισμό, στην Ευρώπη, αλλά και στην ίδια την Ελλάδα, τα βρίσκουμε ακόμη εκεί ζωντανά και δημιουργικά. Έτσι, η Βραζιλία είναι για μένα ο πλάγιος, δύσκολος, αλλά και σίγουρος δρόμος που με βγάζει σε πρωταρχικής σημασίας πεδία και ορίζοντες, όπου συνεχίζουν να δρουν αρχέγονα πολιτιστικά στοιχεία, απαραίτητα στην ποίησή μου, στο λογιισμό και τ' όνειρό μου.

Ν.Β.: *Μίλησέ μας για την εξέλιξη της γραφής σου μετά την επιστροφή σου στην Ελλάδα. Τα βιβλία που βγάζεις, την εργασία σου στο περιοδικό Συντέλεια και τις γενικότερες πολιτιστικές δραστηριότητές σου.*

Α.Π.: Όταν επιστρέφω στην Ελλάδα, φέρνω μαζί μου έτοιμες τέσσερις ποιητικές ενότητες (*Προς, Τροπές I, Τροπές II, Αδέσποτα*), αλλά και πολλές άλλες «συνθέσεις» που χρειάζονται παραπέρα επεξεργασία. Πράγμα που θα κάνω κι έτσι θα ολοκληρώσω τα *Όργια και Εμπόδια*, τις *Στοιχειώσεις* και την ενότητα *Πόροι*. Το πρώτο θα εκδοθεί σε βιβλίο από τις εκδόσεις Εξάντας και τ' άλλα δύο μαζί με το *Προς* σ' ένα επίσης βιβλίο από τις εκδόσεις Μαραθιάς. Ξεκίνησα επίσης να γράφω τις *Τροπές III*, αλλά και πολλά άλλα *Ανεξάρτητα* ποιήματα, καθώς και μια άτιτλη ακόμη καινούργια ενότητα. Η εργασία μου στη *Συντέλεια* είναι ποιητικού, δοκιμιακού και μεταφραστικού χαρακτήρα, αλλά και συντονιστικού-εκδοτικού, αφού τη διευθύνουμε ο Νάνος Βαλαωρίτης κι εγώ. Γράφω και δημοσιεύω επίσης πολλά δοκίμια σ' ελληνικά και ξένα περιοδικά κι εφημερίδες, δημιουργώ τον *Τομέα Ποίησης* που λειτουργήσε 5 χρόνια στο *Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Λεάνα Τούνια* (65 εκδηλώσεις, όπου έλαβαν μέρος 70 ποιητές και συγγραφείς), συνδημιούργησα βιντεοποιήματα (με τον Μ. Σαντοριναίο) και ταινίες πάνω στη (ή με την) ποίησή μου. Δούλεψα επίσης με την ομάδα που έκανε τις εκπομπές *Χρώματα και Ψηφιδωτό* και πιο πρόσφατα συνεργάστηκα με τον Ν. Βεργίτη (*Νέες Εικόνες*) και τον Γ. Οικονομίδα (*Η τέχνη της φωτογραφίας*).